

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
HUBUBAT ÜRETİMİNE DEVLETİN
HİMAYE EDİCİ MÜDAHALESİ**
(16. yüzyıl arşiv kaynaklarına göre)

Yrd. Doç. Dr. Mehtap Özdeğer*

Grain production or provision has become the most important problem of states in every epoch. In those economies based on agriculture, especially in the Ottoman economy, the grain needs of the city people who have no right to exercise agriculture and the army together with the completely consumer cities like İstanbul, have been obtained by transporting grain from the producer regions.

However, the periods in the agricultural areas spent until the obtaining of the grain become more important. In procedures starting from the planting to the growing and from the harvesting to the division of "öşür" they have and then to supply it to the consumer, in the markets, the problems and the other production precantious which appear between the people who collect the tax and the reâyâ (peasant) are solved by the decrees which are involved in the legislation of the related provinces.

Hububat üretimi veya temini, tarih boyunca her zaman bütün toplulukların veya devletlerin en mühim meselesi oldu. Genellikle, tarıma dayalı ekonomilerde hububat üretimi ve dağıtımı, aynı zamanda önemli ve hayati bir zaruret olarak, daima birinci sırada yer aldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün ziraâ faaliyetler her sancağın yapısına göre, icap ettikçe ayrı ayrı kanûn maddeleriyle tanzim edilirken, bu durum devlet tarafından yapılan tek taraflı bir müdahaleden ziyade,

* İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

çiftçilerin ziraî hayatlarını hukukî ve malî kaidelerle tayin edip, sınırlamaktadır ki bu husus sanki, müeyyideli bir himaye olmaktadır¹.

Osmanlı Devleti'nde ziraî ekonomiyi tanzim eden kanûnlar, zaman içerisinde devlet adamları tarafından bütün teferruatıyla düşünülerek hazırlanırken, bilhassa hububatın ekim ve üretiminden başlayarak, tüketiciye ulaşıncaya kadar olan safhalarını da tesbit edip, birbirini takip eden kanûn hükümleriyle tanzim ettiler. Ancak, devletin kanûnlarla düzenlediği bu ziraî hayatı teşkilatlandırmadan evvel, toprağın mülkiyetinin ve bu mülkiyete bağlı olarak tasarruf tarzı ile kullanılış usullerinin, devletin yetkisi altında sistemleşmesi gerekmektedir.

Bilhassa, İstanbul'un fethiyle beraber Osmanlı Devleti, kıtaların ve çeşitli devletlerin merkezî bir mevkiinde yer aldı. Bu yeni devrin, beraberinde getirdiği zaruretler, Osmanlı Devleti'ni "Fatih Kanûnnâmeleri"nden başlayarak, yeniden teşkilatlanmağa doğru sevk etti. Devletin fetihler yoluyla ulaştığı sınırlar, çok geniş bir imparatorluk meydana getirirken varolan nüfus bu geniş topraklara kıyasla aynı kesafette değildi. Diğer taraftan, devletin malî ve askerî gücünün gelir kaynağını meydana getiren ziraî arazilerin devamlı işlenerek, tarımın sürekli oluşunu sağlamak da son derece önemliydi².

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri kâfi sayıda olmayan bu nüfusu, daha iyi değerlendirmek için devletin hedeflerine uygun olarak, tarım bölgelerinde iskân ederken, aynı zamanda çiftlikler üzerinde de istihdam etmiş oldu³.

Konar-göçerler mümkün olduğu kadar yerleşik hale getirilirken, meskûn olan nüfus da "nüfus ve arazi sayımları" yoluyla defterlere yazılarak, çeşitli yönlerden denetim altına alındı⁴. Ziraî sahalardaki nüfusu, yerinde devamlı muhafaza edebilmek için reâyâyı yeterli bir tarım kaynağı üzerinde istihdam etmek, devletin vazgeçilmez hedeflerinden biri oldu. Nitekim Osmanlı Devleti, devlet olmanın zarureti olarak, geçmiş devlet ve

¹ Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın, neşrettiği sancak ve vilâyetlere ait yüzden fazla kanûnun muhtevası, her sancakın toprak ve insan yapısının ortaya koyduğu ziraî faaliyetlerin, hukukî ve malî cihetleri her sancak kanûnunda ayrı ayrı maddeler halinde tarif edilmiş bulunmaktadır. Bkz., *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları (bundan sonra; Kanûnlar)*, C. 1, İstanbul 1943.

² Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongreye sunulan tebliğler* (İstanbul 1943), s. 1002 vd.

³ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 9.

⁴ Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, Ankara 1988, s. 3 vd.; Ayr. bkz., Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (I)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1 (1940), s. 22 vd.

beyliklerden de tevârüs ettiği, toprağın mülkiyetini devlete yani hazineye (beyt-ül mâle) mal ederek, “mîrî arazi rejimi”ni tesis etti⁵.

Böylece, imparatorluk çapında sosyal bünyeye vereceği yeni nizamı; üretim vasıtası olan toprağın, devletin mülkiyetinde olmasıyla ve ancak bu toprakların tasarruf hakkı ile kullanılma şartlarının hukukî ve malî hükümleri dolayısıyla sağlayabildi. “Mîrî arazi rejimi” üzerinde kurulan bu teşkilatlanmanın muvaffak olabilmesi ise nüfus ve arazi tahrirlerinin, çok sağlıklı bir tarzda yapılmasına bağlı bulunmaktaydı⁶.

Osmanlı Devleti, en fazla ziraât üretimi elde etme yolunda, mîrî arazi rejimini uygulamakla, nüfusla toprağı çeşitli şart ve imkânlar dahilinde bağdaştırarak, toprak üstündeki reâyânın istikrar içinde olmasını temin etti.

Merkezî bir idarenin tanzim edici otoritesi olmayınca, arazilerin belirli şahıslar ve ailelerin mülkiyetinde toplandığı, sık görülen hususlardan biri olmuştur. Buna bir misal olarak; Anadolu Selçuklu Devleti'nin sona ermesiyle toprakları üzerindeki parçalanma yani, “Tavâif-i mülûk anarşisi”nin hakim olduğu devir ancak, Osmanlı Devleti'nin kuruluş, genişlemesiyle sona erdi⁷.

Mîrî arazi rejiminin tesis edilmesiyle bütün tarımsal topraklara sahip olan devlet, ziraât düzenlemeyi kendi iç siyasetine göre organize ederken, nüfusu ve sosyal yapılanmayı da kendi merkezî idaresinin şart ve ihtiyaçlarına uygun olarak ayrıca, tanzim ve tasnif etme hakkına sahip oldu⁸.

Mîrî arazi rejiminin tatbikatıyla beraber, ekonominin ve devlet hazinesinin devamlı ve zengin kaynağı, ziraât hasılatları oldu. Tarım arazileri üzerindeki bu tasarrufların sağladığı hukukî ve malî imkânlar dahilinde, ziraât faaliyetleri üzerindeki vergi hasılatlarıyla esas hedef olan “timar sistemi” kurularak, bütün imparatorluk sınırları içerisinde timar sistemi, askerî bir

⁵ Ebüssüüd Efendiye göre: “Reâyâ ellerinde olan arzî ne öşriye ve ne de harâciyedir, belki arz-ı memleketdir ki arz-ı mîrî demekle ma'rufdur ve meşhurdur, rakabesi beyt-ül malındır tasarrufu reâyâyâ tefevvüz olmuştur, ekerler biçirler harâc-ı muvazzafını çift akçesi adına bazı diyarda tasma akçesi adına ve harâc-ı mukâsemesini öşür adına virirler”, bkz., “Sultan Süleyman Kanûnnâmesi”, nşr. Mehmed Arif, *Millî Tetebüler Mecmuası*, İstanbul 1331, C. 1, Sayı 1, s. 51.

⁶ Barkan, tanzim edilen tahrir defterlerinin, Osmanlı Devleti için önemini ortaya koyarken: “tahrir defterleri, imparatorluğum kendine mahsus örgütlenme araçlarından biri, belki de en önemlisidir. Devlet, bu sayımlar vasıtasıyla kendi hakimiyet ve otorite gücünü besleyebilmekte ve canlılığını muhafaza ettiği müddetçe benzeri sayımları her defasında daha tutarlı ve geliştirilmiş bir şekilde muntazam olarak tekrarlayabilmekte idi” demektedir. Bkz., Barkan-Meriçli, *a.g.e.*, s. 6.

⁷ Barkan, *a.g.m.* (İstanbul 1943), s. 1002 vd.; Ayr. bkz., Barkan, “Timar”, *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1, s. 318.

⁸ Barkan-Meriçli, *a.g.e.*, s. 4, 14, 17.

rejim olarak müesseseseleştirildi⁹. Ayrıca tımarlı sipahiler, reâyâyı ve ziraî üretimi, kendi tımar bölgesi dahilinde, sürekli denetim altında tutarak, üretimin devamlılığını eksiksiz sağladılar.

Osmanlı Devleti, tarımdan kaynaklanan bu ekonominin, hazineye getireceği vergilerin devamlılığını, tımarlı sipahiler sayesinde sağlarken ayrıca, devletin yapmakta olduğu sosyal ve beledî hizmetlerin sürekliliğini, düzenli tarzda devam eden bu ziraî gelirlere dayandırdı. Devletin, tarımsal faaliyetlerdeki bütün beklentilerinin, yerine getirilebilmesi için başta hububat ve diğer tarım ürünlerinin ekiminin yapıldığı toprakların en uygun verimlilik ölçüleriyle tespit ve tanzim edilerek, çiftçiye tevzi edilmesi en mühim meselelerden birisi oldu¹⁰.

Çiftliklerin teşekkülü ve verimlilik seviyeleri:

İşte, bütün ziraî faaliyetlerin menşefini teşkil eden, tarım toprakları üzerindeki çiftliklerin, çeşitli nitelikleriyle mükemmel olması, dolayısıyla verimli ziraat yapılabilecek zemini sağlanmış olmaktadır. Keza bu durum, bu hususlarla ilgili kanûn hükümleriyle de temin edildi¹¹.

Elde edilecek olan mahsulün, daha evvel belirlenen miktarlarda üretilebilmesi için tanzim edilecek çiftliklerin, toprak yapısının tarıma uygunluğu ve verimliliği yanında ayrıca, belli hususiyetlerde de olması gerekmektedir.

Reâyâyaya verilen çiftlikler, verimlilik ve dönüm olarak büyüklük bakımından, bir çiftçi ailesine ancak yeter, "geçimlik" bir toprak parçası değildir. Üretilen mahsulün miktarı üzerinden, belli oranlarda alınan öşrün, para olarak değeri, sipahinin veya bir başka görevlinin mükellefiyetlerini de yerine getirebilecek kadar olmalıydı¹². Böyle bir çiftliğin hasılatından beklenen, daha evvel yapılan tespitlerle belirlenmiş olan miktarın, her yıl elde edilmesidir.

Reâyâyâ, öşrünü verdikten ve kendi ihtiyacı olan miktarı da ayırdıktan sonra, geriye kalan hububat ve diğer mahsulleri, bilhassa ziraatla meşgul

⁹ Barkan, "Tımar", s. 286 vd.; Ayr. bkz., Barkan-Meriçli, a.g.e., s. 92-94.

¹⁰ Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 44.

¹¹ Barkan, "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 392-397.

¹² Halil İnalıcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, İstanbul 1998, s. 18.

olmayan geniş şehirli nüfusa pazarlayabilmesi, çiftliklerden elde edilen mahsulün hacmine ve istikrarına bağlı olmaktadır¹³.

Reâyânın icar yoluyla tasarruf ettiği çiftlikler, aynı mıntika dahilindeki benzer nitelikte olanlar ile aynı hacimde mahsul vermesi, reâyânın şartlarından biri olmaktadır. Toprağın verimlilik farklılıklarına bağlı olarak dönüm miktarlarının belirlenmesi için geniş tarım alanları üzerinde, aynı toprak yapısına sahip dar bölgelere kadar inilerek, toprağın verimlilik kabiliyetine göre çiftliklerin dönüm tutarı, birbirleriyle kıyaslanarak tayin edilmektedir¹⁴.

İşte ziraî mahsuller üzerinde, daha evvel belirlenmiş miktarlarda öşür ve resimlerden tahsisatı olup, gelir bağlanan sipahi ve diğer hisse sahipleriyle reâyâ arasında, ekimden hasılatın elde edilmesine, harman edilip, bölüşülmesine ve hububat mevcudu üzerinden öşür miktarının teslimine kadar olan safhalarda, ihtilafa mütemayil meselelerin önlenmesi için her sancak kanûnunda, ihtilafli hükümler kaldırılırken, yeniden düzenleyici kararlar genellikle yeni tahrirlerde, o sancağın kanûn maddeleri arasında yer almaktadır¹⁵.

Ziraî üretimin her aşamasındaki durumlarını izah edip, bir hükme bağlamış bulunan kanûn maddelerine rağmen, tatbikatta bazı hükümlere itirazlar olabilmektedir. Ayrıca, yazılı bir hükme istinat etmeden, âdet ve usul halinde devam edip, gelmiş olan bazı uygulamaların icap ettirdiği, bilhassa reâyâyâ yaptırılan bir kısım ödemelerle, angarya hizmetler, öncelikle reâyâ ile sipahi arasındaki ihtilafların diğer sebeplerini teşkil etmektedir. İlgili merciler, ihtilaf sebeplerini teftiş ettirip, haksız uygulamaları tasfiye ettirerek, hükme bağlamaktaydılar¹⁶.

Çiftlik:

Tarım alanları içerisinde tanzim edilen çiftliklerin, her bakımdan tam ve mükemmel olması gerekmektedir. Böylece hem reâyâ hem de

¹³ Lütfi Güçer, "Osmanlı İmparatorluğunda Şehirlerin İlaşesi ve İhracat Yasakları", *Üniversite Haftası*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1958, s. 1-16 (ayrı bası); İstanbul'un İlaşesi için, ayr. bkz., Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600", *An Economic and Social History Of The Ottoman Empire 1300-1914*, New York 1994, s. 179.

¹⁴ Barkan, "Çiftlik", s. 392.

¹⁵ 1528 tarihli Malatya Livâstı Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 113; 1570 tarihli Halep Livâstı Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 206; 1519 tarihli Kanûn-ı Reâyâyâ Cezire-i İmroz, Barkan, *Kanûnlar*, s. 237.

¹⁶ 1498 tarihli İstanbul Hasları Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 103; Kanunî Süleyman Devri, Kanûnnâme-i Nehr-i Şerif, Barkan, *Kanûnlar*, s. 231; 1527 tarihli Kanûn-ı Eflakan-ı Livâ-i Semendire, Barkan, *Kanûnlar*, s. 325.

hasılatтан öşür alan kimseler, mükellefiyetlerini ancak karşılayabilmektedirler. Diğer taraftan, elde edilen düzenli ve bol hububattan; şehir halkı, ordu ve diğer kesimlerin ihtiyacı da temin edilmektedir.

Birçok sancak kanûnunda, bir çiftliğin nasıl olması lâzım geldiğine dair maddeler yer alırken, her sancağın toprağının verimliliğine göre çiftliklerin büyüklüğü de belirlenmiş olmaktadır (bkz. aşağıdaki tablo).

*Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bazı
Sancaklarda Toprağın verimliliğine göre Çiftliklerin
dönüm olarak miktarı¹⁷*

Sancak Adı	Verimli Topraklar	Orta Verimli Topraklar	Az verimli Topraklar
Hüdavendigâr.....	70-80	100	130-150
Kütahya.....	60	80-90	120-150
Aydın.....	60	80	130-150
Karaman.....	60	80-90	100-120
Silistre.....	70-80	110-120	130-140
Serim.....	70-80	110-120	150
Erzurum.....	80	100	130
Diyarbakir.....	80	100	150
Musul.....	80	100	150

Ayrıca, umumi kanûnnâmelerde de çiftlik tarifleri yapılmış olmakla beraber, sancaklara misal ve emsal olacak hususiyette bir çiftliğin, nasıl olacağı genelleştirilememiştir. Mesela: Sultan Selim Kanûnnâmesinde¹⁸, verimli topraklar 60, orta verimli topraklar 80-90, az verimli topraklar 130-150 dönüm, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Umumi Kanûnnâmesinde¹⁹, verimli topraklar 60, orta verimli topraklar 80-90, az verimli topraklar 120-130 dönüm ve Tapuya müteallik kanûnda²⁰; verimli topraklar 70-80, orta verimli topraklar 100, az verimli topraklar 130-150 dönümdür. Eğer, nazari olarak bir çiftlik tarifi yapılsaydı, ayrı ayrı sancakların çeşitli hususiyetlerdeki toprak yapısına göre belirlenip tanzim edilecek çiftliklerin herhalde, isabetli bir tarzda teşekkülüne engel teşkil ederdi.

Çiftlik hususunda reâyânın tereddütsüz kabul edeceği, her cihetiyle çiftçilikteki olumsuz ihtimalleri de nazarı itibara alarak, yapılmış olan en

¹⁷ Barkan, *Kanûnlar*, s. 2, 25, 8, 47, 288, 308, 66, 131, 173; Ayr. bkz., Lütü Güçer, *a.g.e.*, s. 46; Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, İstanbul 1988, C. 1, s. 22.

¹⁸ Hüseyin Özdeğer, "I. Sultan Selim Kanûnnâmesi ve Tahlili", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1987, Sayı 1, s. 149.

¹⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1992, C. 4, I. Kısım, s. 307.

²⁰ Hüseyin Özdeğer, *a.g.e.*, s. 22.

mükemmel çiftlik tarifi ve tatbikatı, 1528 tarihli Karaman Vilâyeti Kanûnnâmesinde yer almaktadır²¹. Bu tarif ve izahata göre her cihetiyle tam bir çiftliğin, nasıl olması lazım geldiğine açıklık getirilmektedir.

Bir çiftliğin belirlenen ve tarif edilen şartlara uygun olarak tesis edilmesinden sonra, yetkili kimseler yapılmakta olan ve bilhassa hububat tarımında, ekimden itibaren birbirini takip ederek gelişen tarımsal safhaları, ilgili kanûn maddelerinin uygunluğu içerisinde denetleyerek, icap edenlerin yerine getirilmesini sağlamaları sonucu, hasılatın beklenen miktarlarda olmasını temin ettiler.

Bir çiftliğe tohum ne miktar ekilir?

Şartlara uygun olarak tesis edilmiş olan bir çiftlik miktarı yeri tasarruf eden reâyâ, bu çiftliğin tamamına ekilmesi icap eden miktarlarda tohum atmak mecburiyetindedir. Ancak, raiyyetin kendine yetecek kadar ekim yapması halinde, meydana gelen eksik hasılatın mukabili olan oşür miktarı kendisinden telafi edilmektedir²². Çünkü, çiftliğin daha evvel ortalama olarak belirlenen mahsulü üzerinden alınacak olan oşrûn eksilmesi, bu oşür üzerinde tahsisi olan vazifelilerin mükellefiyetini yerine getirememesine sebep olacaktır.

Osmanlı Devleti ziraî kanûnlarında, çok mühim addedilen, tohumun tam ekilmesi hususunda, diğer tedbirleri de almış bulunmaktadır. Yaygın reâyâ rejiminden biraz ayrı bir statüde olan “ortakçı”lara verilen tohumun tam ekilmesi, bu işlerle görevli “emin ve âmil” olanların, şahsi olarak kefilliğine ve cezaî olarak da tazmin etmesine bağlanmıştır²³.

²¹ Orta Anadolu'nun iklim ve toprak şartları üzerinde yer alan Karaman Vilâyeti, her yerde olduğundan daha fazla iklim şartlarına bağlı olarak ziraî faaliyetlerini devam ettirirken, çiftliğin tarifinde yer alan hususlar içerisinde, çiftliklerin mevcut değerleri icabında ekim mevsiminin uygun olmadığı zamanlarda, gerek çiftliğin büyüklüğü ve gerekse nadasa bırakabilme durumu ayrıca, tohum miktarına arazinin tahammülü gibi hususlar birbirini tamamlayarak eksik tarımı telafi etmektedir: “Çiftlik hususunda a'lâ ve evsat ve ednâ mu'teber olub bütün çiftlik a'lâ yerden altmış dönüm ve evsat yerden seksen ve doksan dönüm ve ednâ yerden yüz ve yüz yirmi dönüm demişlerdir. Ammâ beyn-en-nâs meşhur ve ma'ruf olan çiftlik olur ki bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ide ehali-i kurâdan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirlir. Mikdarda Bursa müddile on iki müdlük yerdir, Konya müddile sekiz müdlük olur biñi' il ma'mul olan kile ile altı müdlük yer olur”, 1528 tarihli Vilâyet-i Karaman, Kanûnnâme-i Vilâyet-i Mezbûre, Barkan, Kanûnlar, s. 47.

²² Tam ekilmesi icap eden bir çiftlikten, hiç ekilmediği veya eksik ekildiği takdirde alınacak olan akçe belirlenmiş bulunmaktadır. “Bir çiftlik yer tasarruf eden raiyyete Bursa müddile yılda dört müd (bir müd yirmi kiledir) tohum ekmek lâzımdır. Ekmediği yılda elli akçe vire. Ammâ Karaman müddile bir müd ekse yirmi beş akçe vire ve 'alâhâza ve sayır umûruna dahl olunmaz”, 1528 tarihli, Vilâyet-i Karaman, Kanûnnâme-i Vilâyet-i Mezbûre, Barkan, Kanûnlar, s. 46.

²³ Bu hususta: “Mezkûr hasıllara emin ve âmil olanlar her zamanda çiftin ve tohumun yoklamasında ve zâyi' olanın tazmin etmekte taksîr ve tahâvün etmeyeler ederlerse ki sonra tazmin olınacak mahal bulunmaya onlara tazmin olunur deyû kanûnda mukayyedir ...” 1498 tarihli, İstanbul Hasları Kanûnu,

Hububat ekininin "biçilme" zamanı:

Osmanlı idaresi üretimin ilerleyen her aşamasına ayrı ayrı müdahale etmektedir. Her türlü mahsulde olduğu gibi hububatta da buğday, arpa ve diğerlerinde, tanelerin olgunlaşarak sertleşip, ekinin sarardığı zaman, biçilme vakti olmaktadır. Haleb Livâsı Kanûnunda ekinin biçilme vakti şöyle tarif edilmektedir: *"tereke biçmelü olub biçilmeğe müstahak olduğunda ki kemâlin bulub biçile ol vakta, vakt-i hasad dirler"*²⁴. Bilinen diğer bir husus da, ekinin hasat vakti ilan edilince, bütün ekin sahipleri aynı günde ekinlerini biçmeğe başlayarak, ekinini muhtemel ziyandan korumaktadır.

Hububatın tam zamanında harman yapılıp kaldırılması:

Hububattan, bilhassa buğday ve arpa ekininin olgunlaşp, harman edilmeğe uygun hale gelmesi, aynı zamanda harman vaktini ve harmandan sonraki diğer muamelelerin de zamanını tayin etmektedir. Hububat mahsulünün biran evvel harman edilip, döğülerek, vakit geçirmeden hisse sahiplerinin hisselerini almaları, ilgili kanûn maddelerinin hükümleriyle hep hızlandırılmıştır. Ancak, bu süreler zarfında reâyâ ile öşürden hissesi olanlar arasındaki ihtilaflar, daha fazla reâyânın aleyhine olmaktadır. Bütün safhalarda olduğu gibi hububat üretiminin ziyana uğramaması için devletin himaye edici müdahalesi kanûn maddelerinde yer almaktadır. Uyvar eyaleti kanûnnâmesinde: *"Ve tereke biçülüb harman vakti oldukda sipahileri te'hir itmeyüb mahsullerin ta'shir ideler. Dahi öşürlemez diyü reâyâyı pişkeş talebiyle rencide eylemeyeler ve etmek hevesinde olanları hükkâm men' ve def' eyleyeler"*²⁵.

Reâyâyâ ve hububat hasılatına ziyan verici durumları önlemek hususunda, 1583 tarihli Yeni İl Livâsı Kanûnunda, reâyânın "sahib-i arz" tarafından tazyik edilmek için harmana zamanında gelmemesi durumunda ziyam önlemek hususunda köyün ileri gelenleri tarafından harmanın ölçülüp, hisselerin ayrılması kanûn hükmü olmaktadır²⁶. Yeni İl livâsı kanûnundan 43

Barkan, *Kanûnlar*, s. 94, ayrıca s. 95 dipnot; Ayr. bkz., Barkan, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar, A., İstanbul Hısları Kazasındaki Ortakçı Kullar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, I/1 (1939), s. 17.

²⁴ 1570 tarihli Haleb Livâsı Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 208.

²⁵ Üçüncü Mehmed Devri, Kanûnnâme-i Eyâleti Uyvar, Barkan, *Kanûnlar*, s. 313 vd.

²⁶ 1583 tarihli Yeni İl Livâsı Kanûnu, *"Ve sâlâr olanlar dahi reâyânın hasılı harmana gelüb döğülüb kabz zamanı geldikde tevakkuf göstermeyüb filhâl hazır olub ta'shir eyleyeler. Bilâ sebeb ta'ciz ve tazyik kasdına te'hir eylemeyeler ki reâyânın hasılına zarar müterettib olmalı olmaya. Eger şöyle ki bilâ sebeb mücerred ta'ciz ve tazyik için te'hir itdiüğü zâhir olub zarar müterettib olmalı olursa ol vakitde def'i zarar için reâyâ köyün imanı ve kethüddâsı ve sayir ihtiyarları ma'rifetleriyle harmanın ölçüb behrestin ifrâz eylemeğe kanûn-ı hakanîde ruhsat verilmişdir. Şöyle ki lâzum gelüb reâyâ öyle eyledikleri vakitde ma'rifetsiz harmanın götürmüştür deyü muâhiz olmayalar"*, Barkan, *Kanûnlar*, s. 78 vd.

yıl evvel, 1540 yılında tanzim edilen Erzurum vilâyeti kanûnunda da aynı benzer kanûn maddesi yer almaktadır²⁷.

Kanûn hükümleriyle devamlı müdahale altında tutulan hububat üretimi diğer bir cihetten, devletin tarımla meşgul olmayan nüfusa pazarlar yoluyla bol miktarlarda hububat sevkini sağlamanın bir nevi düzenlemesidir. Harman sonunda, hububatın ortaya çıkmasıyla hisse sahiplerinden; sipahi, hisar erleri ve diğerleri, çoğunlukla öşür hisseleri olanlar, hububatı pazara naklettirip satmaktadırlar. Ayrıca, reâyâ da bir kısım hububatını bu pazarlarda paraya çevirerek, nakdi vergi ödemelerini karşılamaktadır²⁸.

Çiftliklerde mahsulün ne miktar olacağı:

Mîrî araziden çiftlik tasarruf eden reâyânın, ne miktar hububat elde edeceği, her raiyyetin en önemli düşüncesi ve endişesidir. Başta timar sahipleri olmak üzere, çeşitli mükellefiyetler yüklenmiş olanlar, kendilerine tahsis edilmiş olan timarın, tahrir defterinde akçe olarak yazılı yekûn hasılat miktarını, her yıl almaları zarureti içindedirler.

Çiftliklerin ne miktar hasılat vereceği ve bu hasılatın istikrarlı olup olmayacağı, hem raiyyet için hem de öşürden hissesi olanlar için bilinmesi lüzumlu olmakla beraber, bu ancak ortalama bir hasılat tahmini ve karşılığı olan akçedir. Hasılatın hakiki değerini belirlemek için her sene aynı miktar olmayan mahsulün iyi olan ve olmayan senelerin farklarını telafi etmek üzere, devam eden üç yılın mahsul toplamının üçte biri o çiftliğin yıllık hasılat yekûnu kabul edilerek, tahrir defterine yazılmaktadır²⁹.

16. yüzyılın ikinci yarısında, Kanunî Sultan Süleyman'ın tahrir eminlerinin tâbi olacakları sayım talimatnâmesinde " ... dahi erbâb-ı timar ve evkaf ve emlâk eshâbı virdüğü hasıl defteriyle tatbik idüb, reâyâyı dahi kemâl-i dikkat ve ihtimam üzere teftiş eyleyüb, mutabık ve muvafık buldukların veya hîn-i teftişde ve tefehhusda zâhir ve rûşen olan mahsulâtın her nev'inin üçer yıllığın bir yere cem' idüb dahi üçe bölüb bir bölüğün defterlerine kaydeyleyeler"³⁰.

²⁷ 1540 tarihli Erzurum Vilâyeti Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 66.

²⁸ Lütü Güçer, *a.g.e.*, s. 55 vd.

²⁹ Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (II)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/2 (1941), s. 215.

³⁰ *Topkapı Sarayı Müzesi, Revân Köşkü Kitaplığı*, Kanûnnâme no. 1935, s. 82-84, mad. 3, Barkan *a.g.e.* (Ankara 1988), s. 44'ten naklen; Ayr. bkz., Barkan, *a.g.e.* (Ankara 1988), s. 47.

Harman edilip döğölmüş, hububatın bölüşülmesi:

Hububat ekininin, harman edilip döğölmesinden sonra, hisse sahiplerinin hisselerini bekletmeden almaları gerekmektedir. Gürcistan kanûnnâmesinde: “*Ve harman vaktinde reâyânın gallâtı ta’şir olunmalı oldukda sâlâr olanlar tevakkuf göstermeyüb filhâl hazır olan harmanı ölçüb reâyâyı tazyik itmeyeler. Ammâ reâyâ dahi sahib-i arz ma’rifetsiz terekelerin harman idüb götürmeyeler*”³¹. Harmanda, meydana gelen mahsulün hisse sahipleri olsa bile; köy halkı ile köyün saygın kişilerinin de hazır olması temenni edilmektedir. Çemişkezek kanûnunda: “*Ve vilâyet-i mezbûrda vâkı’ olan kurâ halkı dahi ihtiyarlarıyla hazır olunmağa kabil olanlar hazır olub hazre kabil olmayanları cebr ile hazır itmeyüb ölçeler*”³².

Hububat mahsulünden hisse sahipleri öşürlerini iki usulle almaktadırlar. Birinci usul, raiyyet hasılatı harman yerine getirerek, döğölüp elde edilen hububattan öşür nispeti ne ise ölçölüp, mahsulün nevi üzerinden verilmektedir. Diyarbekir vilâyeti kanûnunda: “*Ve behre bâbında iki vech üzere behre alınmak ta’yin olundu. Her kangisiyle iki cânib rızalaşursa câizdir. Biri budur ki reâyâ tâifesi külliyyen hasılların getirüb köy kurbinde bir mahalle harman eyleyüb ve ölçölüb eğer beşde bir ve eğer altıda ve yedide birdir defter mucebince behreleri ölçölüb buğdaydan buğday ve arpadan arpa alınub der anbar eyleyeler*”³³. İkinci usul ise eğer raiyyetin, mahsulün tamamını döğmeğe gücü yetmezse, hasılatı öşür nispetine göre demet halinde taksim ederek, timar sahibi beğendiği bir yığını almakta olup raiyyet ise bu yığını döğüp teslim etmektedir. Bu hususu izah edip açıklayan maddeler; Diyarbekir ve Musul kanûnlarında daha geniş olarak yer almış bulunmaktadır. Diyarbekir vilâyeti kanûnunda: “*...Bir dahi budur ki reâyâ (hasıllarını) köy kurbinde bir yere getirüb harman eylemeğe ‘âciz olurlarsa anun gibiler terekeleri biçildiği gibi beşde bir kaydolanun beş yığın ve altıda bir kaydolanun altı yığın defter mucebince kaçda bir kaydolanmış ise ol mikdar yığın eyleyüb, sahib-i timar içinden (bir yığın) ihtiyâr eyleyüb alub, mukaddemâ ol behreyi raiyet görütüb köy kurbinde döğüb ağalarına teslim eyliyeler*” yolundaki kanûn hükümleriyle reâyânın hizmeti kolaylaştırılmış bulunmaktadır. Bu hükümler yalnız Diyarbekir ve Musul’da tatbik edilmeyip, herhalde her sancakta aynı usuller uygulanmaktadır³⁴.

³¹ 1570 Tarihli Gürcistan Kanûnnâmesi, Barkan, *Kanûnlar*, s. 198.

³² 1541 Tarihli Çemişkezek Livâst Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 191.

³³ 1540 Tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 131; Aynı bilgi ve izahatı vermekte olan diğer bir madde, Üçüncü Murad Devri, Musul Livâst Kanûnunda mevcuttur, bkz., Barkan, *Kanûnlar*, s. 175.

³⁴ 1540 Tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 131; Ayr. Bkz., Üçüncü Murad Devri, Musul Livâst Kanûnu, bkz., Barkan, *Kanûnlar*, s. 175.

Her şeye rağmen, hububat mahsulünün elde edilip hisselerinin verilmesi zamanında, raiyyet ile hisse sahipleri arasında ortaya çıkan bir kısım ihtilaflar, geçmişten beri tekrarlandığından, birçok sancak kanûnunda maddeler halinde halledici hükümler yer almaktadır.

Ayrıca bir kısım hisse sahipleri, öşürden hisselerini zamanında almaya gelmiyerek; raiyyetin üzerinde bırakıp, sonra narh üzerinden hububat karşılığı nakid akçe istemektedirler ki bu mevcut kanûnlarla yasaklanmış bulunmaktadır: “*Ve reâyânın harmanları ölçüldükde öşürlerin üzerlerinde koyub zaman geçürüb sonra narh-ı rûzîden ziyade akçelerin alurlar imiş zulm-i sarihdir, ammâ reâyâyâ kendü öşürleri girecek mikdarı köylerinde anbar yapması lâzımdır, kanun üzere anbarların yapub heman terekeleri ölçüldükde anbara iledüb ve furuhtı zamanında akreb bazara iledüb sipahisi her neye satarsa satub reâyâdan bedel-i öşür nakid akçe talep olunmaya*”³⁵.

Diğer taraftan, timar sahipleri ve öşürden hisse alan diğerleri, hissesi olan hububatı pazarda sattırarak nakid akçeye çevirmesi gerekirken, öşürlerini “kesim” veya “maktû” usulüyle nakid olarak almak istekleri, kanûn hükümleriyle engellenmiş bulunmaktadır. Uyvar kanûnnâmesinde: “*Ve mîrimîrân hasları ve sâyir zu'ama ve erbab-ı timar karyeleri defterde maktu' kaydolunmamışken zâbitleri kana'at itmeyüb öşre bedel cebren kesim itmek talebiyle reâyâyı rencîde ve ta'cîz itmek isterler ise men' olunub a'şar ve rûsûmın alub kesim ile reâyâyı rencîde eylemeyeler*”³⁶.

*Tarım mahsullerinin çeşidine göre öşrün,
aynî veya nakdî olarak alınması:*

Tarım mahsullerinden alınan öşür, hasılatın çeşidine göre aynî veya nakdî olarak alınmaktadır. Tarım mahsulü; buğday, arpa, çavdar gibi hububat cinsinden olup saklanıp bekletilebilmekte ise öşrü aynî olarak alınmaktadır. Timar sahiplerinin bir kısım aynî olan bu öşürlerinin karşılığı olan miktarı nakid olarak almak isterler. Ancak, o devirlerin ulaşım şartlarının yetersizliği raiyyet için hububatın nakde çevrilmesine imkân vermemektedir. Erzincan kanûnunda: “... *Ammâ sahib-i timar olan heman aynîyle behresin alub dahi kendüsi bey' ide artuk ve eksük ol assı ve ziyân kendünüdür reâyâdan akçesin talep etmeye kanûn değildir*”³⁷.

³⁵ 1550 Tarihli Malatya Livâsı Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 115; Ayrıca, 1528 Tarihli Malatya Livâsı Kanûnunda da aynı hükümda bir kanûn maddesi yer almaktadır: “*Ve reâyânın harmanların kesdiklerinde öşürlerin üzerlerinde koyub zaman geçürüb sonra narh-ı rûzîden ziyade akçelerin alurlar imiş ...*”, Barkan, *Kanûnlar*, s. 113 vd.

³⁶ Üçüncü Mehmed Devri, Kanûnnâme-i Eyâlet-i Uyvar, Barkan, *Kanûnlar*, s. 314.

³⁷ 1516 Tarihli Erzincan Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 182; Bu konu ile ilgili olarak, Çemişkezek Kanûnu daha geniş bir açıklama maddesi ihtiva etmektedir: “... *reâyâdan öşür bedeli akçe alınmayub*”

Timar sahiplerinin veya öşürden hissesi olanların reâyâdan aynıyla hububat alması icap ederken, karşılığı olan nakid istemesi neticesi, çaresiz durumda kalan reâyânın yerlerini terk ederek fakir hale düştükleri, ilgili kanûn maddelerinde yer alırken, bu durumu düzeltmek için aynı zamanda hal çaresi olan, diğer kanûn maddesi de reâyâyı koruyucu hükmüyle yer almış bulunmaktadır. Diyarbekir vilâyeti kanûnunda yer alan “Der beyân-ı ahval-i reâyâ” başlıklı kanûn metninde, hububat üzerinden alınacak olan öşrün aynen alınmasını, nakid istendiği takdirde ortaya çıkacak kargaşa ve düzensizliklerin, reâyânın yerlerini terk ederek göç etmelerine sebep oldukları yazılı bulunmaktadır³⁸.

Hububat mahsulünün öşrü üzerinde hissesi olanların, aynî olarak aldıkları hisselerini, ihtiyaçları olan nakde çevirmek için pazarlamaları dolayısıyla, şehir halkının da hububat ihtiyacını karşılamaktadır. Ayrıca, reâyânın ürettiği mahsullerinden, zamana dayanıksız olanların öşrünü, nakid olarak vermesi gerekmektedir ki riyyet bu parayı temin için hububatının fazla olan kısmını pazarlamak mecburiyetindedir. İşte, öşürden hissesi olan timar sahipleriyle diğerlerinin pazarladıkları ile reâyânın pazarladığı hububatlar, üretim bölgesi içinde yaygın bir tarzda ihtiyaç sahiplerine ulaşmaktadır.

Her ne kadar, hububatı pazara sevk eden sebepler, başta alınan tedbirlerle tabii seyri içinde teşekkül etmekte ise de aslında, Osmanlı İmparatorluğu’nda tarım alanlarında çiftlik sahibi olması yasaklanmış bulunan şehir halkı ile ordu ihtiyacının karşılanmasına doğru, bir hububat akışının oluşması, başka bir müdahaleye ihtiyaç olmadan, yerine gelmiş bulunmaktadır.

Ekili alanların korunması “âdet-i deştânî”:

Osmanlı Devleti kanûnlarla düzenleyip tanzim ettiği ziraât hayatı, aynı kanûnların bir devamı halindeki diğer kanûn hükümleriyle de koruyup

eğer buğday ve eğer arpa ve sâyir hububat her ne ise ölçülüb 'ayniyle tereke vireler. Eğer sancak beyleridir eğer sâyir zu'amâ ve gayridir reâyâyâ zulm idüb öşür bedeli akçe taleb itmeyeler, itmek isterlerse hâkim-ül-yakt olanlar men' ideler”, bkz. 1541 Tarihli Çemişkezek Livâsı Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 189; Ayr. bkz., Lütfi Güçer, *a.g.e.*, s. 55.

³⁸ “Der beyân-ı ahvâl-i reâyâ: Bundan evvel reâyânın gallesi kasm (kısm) olundukda 'ayniyle tereke alınmayub narh-ı rûzîden ziyade nakid akçe alınub reâyâyâ fevk-al-had zulüm ve te'addi olub bu sebeb ile necesi terk-i diyar idüb ve ba'zı müflis ve muhtaç halk olmağın ziraat itmezler olub haliyâ bu mezâlîm ve mehâyif pây-e ser-i a'lâyâ arz olundukda nakid akçe alınmak ref' olunub buğdaydan buğday ve arpadan arpa ve sâyir hububâtdan her ne ise 'ayniyle tereke alınması ferman olunmağın defter-i cedide kaydohundu” 1540 Tarihli, Diyarbekir Vilâyeti Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 131; Ayr. bkz., 1516 Tarihli Erzincan Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 182.

himaye etti. Bunlardan diğer bir husus da ekili alanların korunması oldu. 16. yüzyıl kanûn ve kayıtlarında yer aldığı gibi daha evvel ve daha sonraki yüzyıllarda da sürü sahipleriyle ziraatçılar arasındaki mücadele, kendi yaşam sahalarının ihlali olarak vuku bulmaktaydı³⁹.

İlkbahar mevsiminin başından itibaren, kışlaklardan hareket ettirilen koyun sürüleri, yürüyüş yolları boyunca muhafaza edilmekte olan meralardan ve lüzum oldukça sığındıkları kışlaklar üzerinden varacakları yaylalarda konakladıktan sonra, mevsimi gelince tekrar ilk çıkış yeri olan kışlaklarına dönüşleri başlamaktadır⁴⁰. Konar-göçerlerin sürüleriyle seyir halinde iken ekili alanlara verdikleri zararlar, ekinlerin mahvolmasıyla hasılatta büyük eksilmelere sebep olmaktadır. Sürü sahiplerinin aleyhine olarak, ekim alanlarının genişlemesi sonucu meraların ziyana uğrayarak daralması, sürü sahipleriyle ekinciler arasındaki mücadele sebebi tekrar edilen bir mesele olarak devam edip sürmektedir⁴¹.

Ekili alanlara sürülerin girerek zarar vermemesi için konar-göçerlerin geçecekleri yolların belirlenmesi ve çeşitli tedbirlerin alınmasına rağmen, ekili sahalar ziyana uğradığı takdirde cezaî müeyyideler uygulanmaktadır⁴².

Bu durumlarda vazifeli olan kimse, kır bekçisi manasına gelen “deştân”lardır. Bunlar, yetişmekte olan bilhassa hububat mahsulünü, toplanacağı zamana kadar, koyun sürülerinin zarar vermesinden ve hırsızlardan korurlar. Sipahiler kendi timar bölgesindeki, ekili sahaların korunmasını da temin ettiklerinden, deştânlar o yerin sipahisine bağlı olup, deştânlık gelirleri de sipahilere aittir⁴³.

Reâyânın, sipahisinin öşrü için anbar yapma ve pazara taşıma mükellefiyeti:

Reâyâ, timar sahiplerinin öşürü olan hububatın, muhafaza edilmesi veya pazara nakledilinceye kadar konulması için bir yer temin etmek yahut köy halkının katılmasıyla bir anbar inşa etmek mecburiyetindedir. Bu anbarı, “üç yıl, aynı köyde mütemekkin olanlar yapmaktadır” hükmü kanûnlarda yer

³⁹ Lütü Güçer, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁰ 1540 Tarihli Kanûnnâme-i Bozulus, Barkan, *Kanûnlar*, s. 140 vd.; Ayr. bkz., 1583 Tarihli, Yeni İî Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 80 vd.

⁴¹ Lütü Güçer, *a.g.e.*, s. 16.

⁴² 1570 Tarihli Gürcistan Kanûnnâmesi, Barkan, *Kanûnlar*, s. 199; Ayr. bkz., 1528 Tarihli, Vilâyet-i Karaman Kanûnnâme-i Vilâyet-i Mezbûre, Barkan, *Kanûnlar*, s. 46.

⁴³ 1539 Tarihli Vize Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 234; Ayr. bkz., Kanûnî Süleyman Devri, Kanûnnâme-i Livâ-i Silistre, Barkan, *Kanûnlar*, s. 274.

alır. Reâyâ sipahisinin öşrü için bir defaya mahsus anbar yapmakta olup, reâyâdan başka bir anbar daha yapması isteği, yerine getirilmemektedir. Ayrıca, reâyâ tarafından anbarın korunması, tamiri ve ziyan görmemesi için gözetilmesi gerekmektedir⁴⁴.

Hububat üretiminde, kanûnlarla temin edilen husus, çiftliklerden pazara doğru gitmesi gereken mahsulün hiçbir ihtilaf ve eksikliğe uğramadan tüketiciye pazarlanmasıdır. Timar sahiplerinin öşrü olan hububatın depolanması için inşa ettirilen anbar, basit bir mesele gibi kabul edilebilir ancak, pazarlara hububat sevkiyatının bir nevi deposu ve sevkiyat yeri olan anbarların olmaması halinde, pazara yönelik hububat sevkiyatının, kesintiye uğramasına sebep olurdu.

Reâyânın timar sahiplerine ait hububat öşrünü, “*akreb bazara*” taşıması kanûn hükmündedir. Ancak, “*akreb bazar*” nihayet bir günlük yoldur tarifi ile de uzaklığı belirtilmiş bulunmaktadır. Öşür ya doğrudan pazara taşınmakta veya önce anbara konup, sonra hububat satışı başladığı vakit pazara götürülmektedir. Sipahinin bir günlük yoldan uzak bir pazara taşıtırma isteğine karşı, “*akreb bazar oldur ki bir günlük yer ola bir günden ziyade olursa reâyâyı taciz etmiyeler*” kanûn hükmü ile buna mani olunmaktadır⁴⁵.

Herhalde, hububatın üretildiği bölge veya mıntika halkının ihtiyacını karşılayacak tarzda, pazarlama kaidesi, uzak bir pazara hububat taşınmamasına dair kanûn hükmü reâyâyı haklı bularak, mani olunmuştur.

16. yüzyılda bazı sancak ve kazalarda nüfus ve hububat üretim miktarları:

Osmanlı İmparatorluğu’nda, bir kısım sancak ve kazaların nüfusu ile aynı yerlerde üretilen hububattan; buğday ve arpanın üretim miktarları üzerinde bir mukayeseye gidilerek, nispet farklılıkları hesaplanıp, tesbit edilerek, ilgili tablolarda cetvelleştirildi.

⁴⁴ 1569 Tarihli, Silistre Livâsı Kanûnunda geniş bir izahat yer almaktadır: “*Anbar yapılmak ve öşri akreb bazara ilemek hususunda bir köyün öşrü koyulacak anbar olmasa reâyâ kendü öşürlerine kifayet miktarı anbar yapalar, ammâ reâyâ sipahisine bir def’a kendü öşürlerine vefâ edecek kadar anbar yapsalar sonra gelen sipahi anı tehdil ve tağyir etmeye ve sipahi bir anbar bana yetmez diyü tekrar ra’iyete anbar yaptırmaya ve reâyâ dahi sipahileri için yaptıkları anbarı yıkmayalar dâim göreler ve gözedeler ve meremmet ideler. Gasbla bozarlarsa hâkim-ül-vakt olanlar tekrar yapıduralar*”, Barkan, *Kanûnlar*, s. 287; aynı benzer kanûn metni, Kanunî Süleyman Devri, Kanûnnâme-i Livâ-i Silistre’de de bulunmaktadır, bkz. Barkan, *Kanûnlar*, s. 275, Ayr. Bkz., 1559 Tarihli, Malatya Livâsı Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 115.

⁴⁵ Üçüncü Murad Devri, Musul Livâsı Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 175; 1540 Tarihli, Diyarbekir Vilâyeti Kanûnu, Barkan, *Kanûnlar*, s. 131; Ayr. Bkz., 1569 Tarihli, Silistre Livâsı Kanûnu bu hususta diğer ayrıntılara da yer vermektedir, bkz., Barkan, *Kanûnlar*, s. 287.

Bir numaralı tabloda, Ayıntâb, Manisa, Kemah, Erzincan, Vize sancakları ile Hüdavendigar Livâsına tâbi Bursa, İnegöl, Yenişehir, Akhisar, Göynük ve Beğ-bazarı kazalarının nüfus yapısı yer almaktadır.

Tablo 1: 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bazı Sancaklarda Köylü ve Şehirli Nüfus

Sancak ve kaza adı	Tahririn Yapıldığı Yıl	Köy ve mezre'a sayısı	Köylü Nüfus		Şehirli Nüfus ve diğerleri		Toplam Nüfus
			Köylü Nüfus	%	Şehirli Nüfus ve diğerleri	%	
Ayıntâb	1543		27.528	72,65	10.362	27,35	37.890
	1574	193/274	33.385	68,56	15.313	31,44	48.698
Manisa	1531	150/11	9.031	29,93	21.146	70,07	30.177
	1575	182/14	13.907	33,12	28.088	66,88	41.995
Kemah	1530	282/157	11.917	60,42	7.808	39,58	19.725
	1568	295/126	23.996	62,76	14.240	37,24	38.236
Erzincan	1530	135/74	8.616	45,60	10.280	54,40	18.896
	1591	154/58	12.316	35,45	22.429	64,55	34.745
Vize	1568	270/150	32.618	83,15	6.609	16,85	39.227
Bursa.....	1521		39.533	54,35	33.208	45,65	72.741
	1573	81/73	76.896	54,14	65.140	45,86	142.036
İnegöl	1521		4.985	91,72	450	8,28	5.435
	1573	81/66	10.249	92,67	811	7,33	11.060
Yenişehir.....	1521		5.146	91,19	497	8,81	5.643
	1573	68/83	13.467	88,73	1.710	11,27	15.177
Akhisar	1521		4.992	93,17	366	6,83	5.358
	1573	63/33	8.649	94,29	524	5,71	9.173
Göynük.....	1521		8.180	84,91	1.454	15,09	9.634
	1573	267/192	14.170	89,37	1.685	10,63	15.855
Beğ-bazar	1521		19.017	89,03	2.343	10,97	21.360
	1573	283/91	38.595	87,68	5.424	12,32	44.019
Toplam:	1521-1543	-	138.945	61,25	87.914	38,75	226.859
	1568-1591	1937/1160	278.248	63,21	161.973	36,79	440.221

Aynı tabloda; 1521 ile 1591 yılları arasında olmak üzere, Vize sancağı bir, diğer sancaklar için iki ayrı tarihte yapılan nüfus ve arazi tahrirleri esas olarak alınmış ve bunlar sırasıyla kaydedilmiş bulunmaktadır. Tablodaki on bir sancak ve kazada, toplam olarak, 1937 köy, 1160 mezra bulunmaktadır. Birinci sayımda köylü nüfusun bütün sancak ve kazalardaki toplamı, 138.945 dir. Köylü ve şehirli nüfus toplamının %61,25 ini meydana getirmektedir. İkinci tahrirde, köylü nüfus 278.248 olup, %100,25 nispetinde artmış bulunmaktadır. Sancak ve kazalardaki artış müddeti, iki tahrir arası olarak, Ayıntâb'da 31, Manisa'da 44, Kemah'ta 38, Erzincan'da 61, Hüdavendigâr Livâsı kazalarında ise 52 yıldır. Ancak, köylü ve şehirli nüfusun her iki tahrirde de nispetleri çok az değişmiş olup, köylü nüfus artışı 1,96 dir. Şehirli nüfus ve toplam nüfus bir nolu tabloda ayrı ayrı sütunlarda yer almaktadır.

İki numaralı tabloda, her sancak ve kazada ekilen çiftlik sayısı ile dönüm miktarları ayrı sütunlar halinde verildi. Birinci sayımda, toplam 7328 çiftlik mevcut iken ikinci sayımda bu toplam 8180,5 olmaktadır. Ancak, Vize sancağının yalnız ikinci tahrirdeki 1207 çiftlik mevcudu bu farkı vermektedir. Bu 1207 çiftlik çıkarılacak olursa, ikinci sayımda çiftlik miktarı 345,5 eksilme ile 6973,5 olarak hesaplanmaktadır. Hesaplanan yüzdeler her merkezin, genel yekûn içerisindeki çiftlik miktarını yaklaşık olarak vermektedir.

Tablo 2: Bazı Sancaklarda Mevcut Olan Köy ve Mezre'a Sayısı ile Köylü Nüfusça Ekilen Tarım Alanlarının Miktarı (1 çift 100 dönüm hesabıyla)

Sancak ve Kaza Adı	Tahririn Yapıldığı Yıl	Köy ve Mezre'a Sayısı	Tasarruf Edilen Çiftlik Sayısı (bir tam çiftliğe göre)		Ekilen Tarım Arazilerinin dönüm olarak miktarı	
			Sayı	%	miktarı	%
Ayıntâb	1543	193/274	3.663,5	49,99	366.350	49,99
	1574		3.460,5	42,30	346.050	42,30
Manisa	1531	150/11	1.260	17,19	126.000	17,19
	1575	182/14	1.056	12,91	105.600	12,91
Kemah	1530	282/157	179,5	2,45	17.950	2,45
	1568	295/126	275	3,36	27.500	3,36
Erzincan	1530	135/74	66,5	0,91	6.650	0,91
	1591	154/58	138,5	1,69	13.850	1,69
Vize	1568	270/150	1.207	14,75	120.700	14,75
Bursa	1521	81/73	254,5	3,47	25.450	3,47
	1573		410,5	5,02	41.050	5,02
İnegöl	1521	81/66	306	4,18	30.600	4,18
	1573		427,5	5,23	42.750	5,23
Yenişehir	1521	68/83	181,5	2,48	18.150	2,48
	1573		633	7,74	63.300	7,74
Akhisar	1521	63/33	230	3,14	23.000	3,14
	1573		59	0,72	5.900	0,72
Göynük	1521	267/192	313,5	4,28	31.350	4,28
	1573		116	1,42	11.600	1,42
Beğ-bazar	1521	283/91	873	11,91	87.300	11,91
	1573		397,5	4,86	39.750	4,86
Toplam:	1521-1543	-	7.328	100,0	732.800	100,0
	1568-1591	1937/1160	8.180,5	100,0	818.050	100,0

Üç numaralı tabloda buğday ve arpanın sancak ve kazalardaki üretim miktarları ile akçe olarak değerleri verilmektedir. Birinci tahrirdeki 2.467.987 kile olan toplam buğday, ikinci sayımda Vize'nin hasılatı ayrı tutulursa, yekûn buğday üretimi 2.541.914 kile olmuştur. Arpa üretimi

birinci sayımda, 1.455.503 kile olurken, ikinci sayımda Vize'nin hasılat miktarının çıkarılmasıyla 1.650.608 kile elde edilmiştir.

Tablo 3: Buğday ve Arpa Üretim Miktarı ve Akçe Olarak Değeri (İstanbul Kilesine Göre)

Üretim Yeri ve Yılı		Buğday Üretim Yekânı				Arpa Üretim Yekânı			
Sancak ve Kaza Adı	Tarih	Üretim Miktarı (kile)	%	Üretim Bir. Fi.*	Üretim Değeri (akçe)	Üretim Miktarı (kile)	%	Üretim Bir. Fi.	Üretim Değeri (akçe)
Ayıntâb	1543	1.124.912	45,58	6	6.749.472	541.992	37,24	4	2.167.968
	1574	864.960	30,10	9	7.784.640	454.376	25,15	6	2.726.256
Manisa	1531	104.672	4,24	8	837.376	87.968	6,04	5	439.840
	1575	133.208	4,63	10	1.332.080	116.048	6,42	6	696.288
Kemah	1530	294.615	11,94	7	2.062.305	182.725	12,55	5	913.625
	1568	339.180	11,80	7	2.374.260	210.905	11,67	5	1.054.525
Erzincan	1530	154.820	6,27	7	1.083.740	89.170	6,13	5	445.850
	1591	290.590	10,11	9	2.615.310	196.775	10,89	7	1.377.425
Vize	1568	332.168	11,56	12	3.986.016	156.224	8,65	5	781.120
Bursa	1521	88.984	3,61	3,5	311.444	38.752	2,66	2,5	96.880
	1573	129.904	4,52	5	649.520	75.280	4,17	2,5	188.200
İnegöl	1521	85.560	3,47	3,5	299.460	68.784	4,73	2,25	154.764
	1573	100.736	3,50	5	503.680	77.120	4,27	2,5	192.800
Yenişehir	1521	69.824	2,83	3,5	244.384	75.232	5,17	2,25	169.272
	1573	180.216	6,27	5	901.080	143.648	7,95	2,5	359.120
Akhisar	1521	149.128	6,04	3,5	521.948	117.664	8,08	2,25	264.744
	1573	105.288	3,66	5	526.440	83.904	4,64	2,5	209.760
Göynük	1521	110.160	4,46	3,5	385.560	79.704	5,48	2,25	179.334
	1573	102.656	3,57	6	615.936	74.304	4,11	3	222.912
Beğ-bazar ...	1521	285.312	11,56	3,5	998.592	173.512	11,92	2,25	390.402
	1573	295.176	10,27	5	1.475.880	218.248	12,08	2,5	545.620
Toplam:	1521- 1543	2.467.987	100,0		13.494.281	1.455.503	100,0		5.222.679
	1568- 1591	2.874.082	100,0		22.764.842	1.806.832	100,0		8.354.026

* Birim fiyatı.

Dört numaralı tabloda, her sancak ve kazanın buğday üretim miktarının kile olarak, aynı yerlerin nüfusuna bölünmesiyle şahıs başına isabet eden buğday miktarları, kile olarak gösterilmektedir.

Tablo 4: Buğday Hasılatının Tamamı Üzerinden Herbir Şahsa
(Köylü Nüfus İçin) İsbet Eden Buğday Miktarı

Sancak ve Kaza Adı	Tahririn Yapıldığı Yıl	Buğday Üretim Miktarı (kile)	Köylü Nüfus	Her Şahsa
				İsbet Eden Buğday Miktarı (kile)
Ayıntâb	1543	1.124.912	27.528	40,86
	1574	864.960	33.385	25,91
Manisa	1531	104.672	9.031	11,59
	1575	133.208	13.907	9,58
Kemah	1530	294.615	11.917	24,72
	1568	339.180	23.996	14,13
Erzincan	1530	154.820	8.616	17,97
	1591	290.590	12.316	23,59
Vize	1568	332.168	32.618	10,18
Bursa	1521	88.984	39.533	2,25
	1573	129.904	76.896	1,69
İnegöl	1521	85.560	4.985	17,16
	1573	100.736	10.249	9,83
Yenişehir	1521	69.824	5.146	13,57
	1573	180.216	13.467	13,38
Akhisar	1521	149.128	4.992	29,87
	1573	105.288	8.649	12,17
Göynük	1521	110.160	8.180	13,47
	1573	102.656	14.170	7,24
Beğ-bazar	1521	285.312	19.017	15,00
	1573	295.176	38.595	7,65
Toplam:	1521-1543	2.467.987	138.945	17,76
	1568-1591	2.874.082	278.248	10,33

Aynı tarzda tanzim edilen beş nolu tabloda da arpa üretim miktarının her bir şahsa ne kadar kile isabet ettiği hesaplanmış bulunmaktadır.

Tablo 5: Arpa Hasılatının Tamamı Üzerinden Herbir Şahsa (köylü nüfus için) İsabet Eden Arpa Miktarı

Sancak ve Kaza Adı	Tahririn Yapıldığı Yıl	Arpa	Köylü Nüfus	Her Şahsa
		Üretim Miktarı (kile)		İsabet Eden Arpa Miktarı (kile)
Ayıntâb	1543	541.992	27.528	19,69
	1574	454.376	33.385	13,61
Manisa	1531	87.968	9.031	9,74
	1575	116.048	13.907	8,34
Kemah	1530	182.725	11.917	15,33
	1568	210.905	23.996	8,79
Erzincan	1530	89.170	8.616	10,35
	1591	196.775	12.316	15,98
Vize	1568	156.224	32.618	4,79
Bursa	1521	38.752	39.533	0,98
	1573	75.280	76.896	0,98
İnegöl	1521	68.784	4.985	13,80
	1573	77.120	10.249	7,52
Yenişehir	1521	75.232	5.146	14,62
	1573	143.648	13.467	10,67
Akhisar	1521	117.664	4.992	23,57
	1573	83.904	8.649	9,70
Göynük	1521	79.704	8.180	9,74
	1573	74.304	14.170	5,24
Beğ-bazar	1521	173.512	19.017	9,12
	1573	218.248	38.595	5,65
Toplam: 1521-1543		1.455.503	138.945	10,48
1568-1591		1.806.832	278.248	6,49

Netice olarak, 15 ve 16. yüzyılların hususi şartları içerisinde, Osmanlı Devleti'nde teşekkül eden, toprak mülkiyeti ile toprak-köylü

münasebetleri, bugünkü tapu ve üretim ilişkilerinden çok ayrı bir hukuk ve uygulamayla müesseseleştirildi.

Araştırmamızda, konularla ilgili olarak, o devrin kanûnlarına devamlı atıflarda bulunuldu. Ziraî hayattaki uygulamalar, ana kanûn maddelerinde yer alan hükümlerle hali hazır ihtiyaçların da ilerisinde, muhtemel meselelerin halledilmesini kolaylaştırıcı hususiyetteydi.

Bütün imparatorluk sınırları içerisinde, hububat üretiminin istikrar içinde devam etmesi, devletin aldığı kesin kararların, kendi hukuk düzeni içerisinde tatbik imkânı bulması yanında, devamlı denetim altında tutulmasındandır.

Toprağı “arz-ı memleket” olarak kabul eden bir devlet zihniyetinde, her tarım toprağının mahsulünün, yalnız ekincinin ve tahsis sahiplerinin değil, tarımla meşgul olmayanların da ihtiyaçlarını karşılaması gerektiği bir zaruret olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple, alınan her türlü tedbirlerle hububat tarımı en geniş tarzda yapılırken, hububat mahsulünün pazarlanarak ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması için de her türlü hukukî tedbir alınmış bulunmaktadır.

Her nevi tarım mahsulünün, ihtiyacı karşılayacak seviyelerde yetiştirilmesi için Osmanlı Devleti ekincilerin serbest ziraat yapmalarına müsaade etmedi. Tanzim edilen çiftlikleri, babadan oğula intikal eden bir veraset yoluyla şartlı icar usulü içerisinde, reâyâyâ tevziî mîrî arazi rejiminin hukukuna tâbi olarak yapılmakta idi.

Toprakların devlete ait mülkiyetinin vermiş olduğu hak ve imkânlarla çiftliklerin ekilmesi; ekilen tohum miktarının tespitinden başlayarak, ekinlerin korunması, harman edilip elde edilen hububattan öşür hisselerinin verilmesine kadar olan safhalarla, pazarlara sevk edilerek ihtiyaç sahiplerine arz edilmesi, hep devletin nezaretinde sağlanmakta idi. Ayrıca, birer harp adamı olan sipahilerin, imparatorluk sınırları içerisinde, tarım sahalarındaki timarları üzerinde devamlı hazır bulunmaları, ziraî faaliyetlerin, başarılı olmasını da sağlamıştır.

Kaynaklar:

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1992, C. 4, I. Kısım.

Barkan, Ömer Lütfi, "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III.

-*Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri*, Ankara, 1988.

-“XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: Kulluklar ve Ortakçı Kullar, A., İstanbul Hasları Kazasındaki Ortakçı Kullar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, I/1 İstanbul 1939.

-*XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esaslar I (Kanûnlar)*, İstanbul 1943.

-“Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, *II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongreye sunulan tebliğler*, İstanbul 1943.

-“Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası* X, İstanbul 1953.

-“Timar”, *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1.

-“Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası* II/1, İstanbul 1940.

-“Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (II)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası* II/2, İstanbul 1941.

Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.

-“Osmanlı İmparatorluğunda Şehirlerin İaşesi ve İhracat Yasakları”, *Üniversite Haftası*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1958.

İnalçık, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu:Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar” *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, İstanbul 1998.

-“The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600”, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, New York 1994.

Mehmet Arif, "Sultan Süleyman Kanûnnâmesi", *Milli Tetebbüler Mecmuası*, İstanbul 1331, C.1, Sayı 1.

Mirođlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990.

Özdeğer, Hüseyin, "I. Sultan Selim Kanûnnâmesi ve Tahlili", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1987.

-*Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, İstanbul 1988.

Özdeğer, Mehtap, 1568 Senesi Vize Livâsı Tahrir Defterine Göre, Nüfus ve Üretim Münasebetleri, İstanbul 1996, *Yayınlanmamış bir çalışma*.